

HEINRICH HEINE *LORELEY* CÍMŰ KÖLTEMÉNYE SZABÓ LŐRINC FORDÍTÁSÁBAN

BARNA LÁSZLÓ

Heinrich Heine művészetének irodalmi értékét mi sem mutatja jobban, mint az irodalomtudomány – már közhelyessé vált – német klasszikus triász fogalma, mely a költő-író-újságírót Goethe és Schiller vonalához sorolja.¹ Rába György úgy véli, hogy amikor Szabó Lőrinc a latin után megkezdte német nyelvi tanulmányait, Heine könnyen érthető sorai szerettetik meg vele a verset (RÁBA 1972, 9). Persze a Heine-sorok nem mindig könnyen érthetőek, gondoljunk csak a forradalmi-politikai költészetére vagy még inkább az öreg Heinéra, akit ma a csengő-bongó dalaiért elhanyagolnak, s akinek „rémromantikus”, tematikájában a burke-i fenséges (BURKE 2008) vagy a kanti dinamikai fenséges (KANT 2003, 113–193), lélegzetelállító és hátborzongató költészete már-már a sátáni Baudelaire-hez, illetve – más tekintetben – az abszurd és groteszk művilágú Kafkához kapcsolja (FEJTŐ 1998, 5).² A nyugatosok benne elsősorban nem a forradalmi poétát látják, hanem szentimentális-romantikus jellemvonásait emelik ki, rajongának ábrándos, néha már horrorisztikus természeti képeiért, szerelmi költészetéért és kivált könnyed stílusáért, folyó dalaiért becsülik (BODI 1951, 6).³

Heine egyik leghíresebb verse a korai költészetét megjelenítő *Buch der Lieder*⁴ (*Dalok könyve*⁵ vagy későbbi fordításban *Heine-dalokönyv*⁶) kötetének *Die Heimkehr* (*Hazatérés*) című fejezetében először cím nélkül 1827 októberében (HEINE 1992, 17) jelent meg, noha a költő már valószínűleg 1823-ban lejegyezte azt.

¹ E megállapítás természetesen sarkított, hiszen Heine művészetében folyton kívülállónak igyekezett feltűnni, l. ehhez a költő *Die romantische Schule* című rövid kritikai esszéjét: HEINE 1994.

² Heine ilyen típusú versei például az 1851-ben, halála előtt öt évvel megjelent *Romanzero* című kötetének költeményei.

³ Ez utóbbiak engem Petőfi költészetére emlékeztetnek, mely gondolatot erősíteni látszik az a tény, hogy Petőfi nagyon szerette, bátyjának tekintette Heinét, és kissé talán túl is becsülte, amikor Goethe fölébe helyezte. Bizonyos, hogy Heine példáján bátorodott föl arra, hogy a népdalok egyszerű hangján mondjon ki igen bonyolult dolgokat, sőt az *Úti jegyzetek* műfaji sajátosságait is tőle vehette át, gondoljunk – a többi közt – a *Reisebilder*, a *Harzreise* vagy a *Reise von München nach Genova* című prózai műveire. Az előbbi gondolatot fogalmazza meg Arany is: „[á]m követnétek a Heine, a Petőfi pongyolaságát, csak adnátok Petőfi és Heine tartalmát hozzá” – így intette az ifjú poétákat (vö. FEJTŐ 1998, 5).

⁴ Első kiadásában: HEINE 1827.

⁵ HEINE 1898.

⁶ HEINE 1997.

E költemény kezdősora „Ich weiß nicht, was soll es bedeuten“. Csak egy későbbi, 1838-as kéziratban szerepel a *Loreley* autográf címzése (HÖHN 1987, 57), ezért hivatkozhat így a versre ma a nemzetközi irodalmi hagyomány. Nem annyira meglepő, hogy műveinek egy része az irodalmi tradíció folyamatához képest fordított utat járt be: mintha a műköltészet vált volna népköltészetté, ugyanis költészetének több darabjára népdalként tekintettek, így a *Loreleyra* is, mely a nemzetiszocialista időkben szerző nélkül szerepelt a német tankönyvekben. Tehát az akkori rezsim – még Heine zsidó származása ellenére – sem akarta, hogy teljes feledésbe merüljön a költemény, ezért szerzőjének megnevezése nélkül applikálta azt a kanonizált nemzeti irodalomba (HÖHN 1987, 57).

Szabó Lőrinc egyik önképzőkori emlékeit sorra vevő írásában a következőket írja: „[e]gy Universal-Bibliothek-füzetben megvettem Heine *Buch der Liederjät*, a címe miatt. Első eset, hogy idegen könyvet vásárolok” (BUDA 2004–2005, 3). Mindez kamaszkorában, 1914-ben történt (BUDA 2004–2005, 3). A költemény Szabó Lőrinc fordította szövegvariánsainak feltárása főképpen Kabdebó Lóránt és Kemény Aranka kutatómunkájának köszönhető. Heine verse Szabó Lőrinc fordításában először 1951-ben a Vas István szerkesztette *Heine válogatott versei* című antológiában jelent meg (HEINE 1951, 133).⁷ Ennek Szabó Lőrinc által javított korrektúrája a Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratárában megtalálható.⁸ A Róna Ilona válogatta és szerkesztette 1956-os kiadásban újra kiadták Szabó Lőrinc fordítását (HEINE 1956, 39–40), mely az ugyancsak 1956-os *Világirodalmi antológia IV.* kötetében is fellelhető (HEINE 1956, 444), majd pedig 1958-ban az *Örök Barátainkban* kerül elő ismét a költemény (HEINE 1958, 66–67).⁹ Összességében elmondható, hogy 1958-ig lényegi változtatások nem történtek: a magánhangzók hossza különbözik a variánsokban. Például az „úgye?” közbevetett partikula első magánhangzójának a hossza. A címváltozatok a következők: *A Loreley*, *Loreley* és *A Lorelei*, valamint a sorkezdőbetűk kicsivel, illetve naggyal szedése még az, ami differenciát mutat.¹⁰

Nem egészen két évvel később, 1960-ban újfent a Heine-versekkel teli *A világirodalom klasszikusai* sorozatban jelenik meg a költemény a fordító Szabó Lőrinc nevével (HEINE 1960, 51). Illetve csak első látszatra. Szabó Lőrinc ekkor már nem tudta ellenőrizni a megjelenést. A forrásnyelvi szöveg szerzőjének megnevezése helytálló, azon kívül más semmi, ugyanis a fordított szöveg nem a

⁷ A *Loreley* az eredeti felkérésben nem szerepel, a kötetben pedig két fordítóval is szembesítődik a vers (Rába Györggyel és Szabó Lőrincsel). Nem tudhatjuk, hogy Szabó Lőrinc utólagos érdeklődése vagy a vers népszerűsége eredményezte a szerkesztő által elkövetett – ritka előfordulású – szerkezeti kettősséget.

⁸ A Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratárának az „analekta” dokumentumtípusai között érhető el. A dokumentum leltári száma és raktári jelzete: V. 5487/7.

⁹ A verseket még életében összeállítva adta át a Szépirodalmi Kiadónak szerződés szerint (vö. KABDEBÓ 1980, 502).

¹⁰ Jelen dolgozatban terjedelmi korlátok miatt a szövegvariánsok közlésétől és azok textológiai elemzésétől eltekintek.

műfordító-költő sajátja. Ez a '60-as szövegváltozat alapján más, az előzőekhez képest eltérő értelmezői horizontjai válnak láthatóvá, jobban mondva: tűnnek el. A forrásnyelvi szöveg utolsó versszak a következő:

Ich glaube, die Wellen verschlingen
Am Ende Schiffer und Kahn;
Und das hat mit ihrem Singen
Die Lore-Ley gethan. (HEINE 1975, 208) (1827)

A költemény e versszakát Szabó Lőrinc fordításaiban megjelenítő kötetek szövegekölzései 1960-ig:

Végül ladikot s ladikost a
mélységbe nyel – ugye? – az ár...
S hogy ez így lett, ő okozta
dalával, a Loreley. (HEINE 1951, 133) (1951)

Végül ladikot s ladikost a
Mélységbe nyel – úgye? – az ár...
S hogy ez így lett, ő okozta
Dalával, a Loreley. (HEINE 1956, *A Loreley...*, 40) (1956)

Végül ladikot s ladikost a
Mélységbe nyel – ugye? – az ár...
S hogy ez így lett, ő okozta
Dalával, a Lorelei. (HEINE 1956, *A Lorelei...*, 444) (1956)

Végül ladikot s ladikost a
mélységbe nyel – úgye? – az ár...
S hogy ez így lett, ő okozta
dalával, a Loreley. (HEINE 2002, 66–67) (1958)

Végül ladikot s ladikost a
mélységbe sodorja az ár...
S hogy ez így lett, ő okozta
dalával, a Loreley. (HEINE 1960, 51) (1960)

Látható, hogy az 1960-as kiadás utolsó versszakának második sora változott meg. Több mint három évvel a költő halála után jelenik meg ez az első átírt változat. De ki írta át, ha nem Szabó Lőrinc? Kabdebó Lóránt céltudatos rákérdezése alapján a sajtó alá rendező Madl Antal válasza szerint ebben a kötetben több fordítást, a már elhunyt szerzőkét is, mindenféle engedélykérés nélkül Turóczi-Trostler József átírt.¹¹ Turóczi-Trostler elvileg a válogató-szerkesztő, Madl pedig éppen a szöveggondozó szerepét töltötte (volna) be az impresszum alapján. Az ezt követő

¹¹ Ennek okát pontosan nem tudjuk meghatározni.

megjelenések – a 2003-as Osiris-kiadású *Örök Barátainkon* (HEINE 2002, 64–65) kívül – ebben az 1960-as kiadásban szereplő változatot közlik (HEINE 2000, 187).¹²

Nézzük, mi az, ami a betűk átírásán kívül megváltozott. Ez egy keretes szerkezetű vers. Az első és az utolsó versszak foglalja narratív rájárába a versbe szedett mondat. A lírai én, jelen esetben nevezzük a vers elbeszélőjének, bújában eszébe jut egy régi rege („Ein Märchen aus alten Zeiten“), s ezt meséli el jelen időben a következő öt versszakban az olvasóknak. Ez a rege a német romantika irodalmában nagy népszerűségnek örvendő, a Grimm-fivérek gyűjtéseiben is sűrűn, sok variánsban lejegyzett Loreley-legenda egy változatát tárja az olvasó elé. Az utolsó, hatodik versszak egyszerre zárja le a rege elbeszélését és a vers narratív keretét is („Ich glaube“). Első ránézésre Szabó Lőrinc az „ugye?” partikulával a verstörténet elbeszélőjének a határozatlanságát igyekszik artikulálni, azt, amit a németben az „Ich glaube“ („azt hiszem”/ „úgy gondolom”/ „lehet” etc.) fejez ki. Grammatikailag nem *coniunctivus*, ahogyan a német nyelvű szövegben sem, de szemantikai szempontból ez a viszonyzó megváltoztatja a mondat modális alapértékét: egyfajta bizonytalanságot fejez ki, hogy: „lehet, hogy úgy történt”. Erre utal a forrásnyelvi „Ich weiß nicht, was soll es bedeuten“ felütés is. Ez az a régi rege („Ein Märchen aus alten Zeiten“), amiért a vers elbeszélője „oly bús” („so traurig“). Ezzel a modális-pragmatikai partikulával Szabó Lőrinc megalkotja azt, illetve majdnem azt a keretet, a vers azon metafikciós, önreflexív entitását, mellyel az olvasót arra emlékezteti Heine elbeszélője, hogy ez egy rege (Märchen), amelyre ekképp emlékszik az elbeszélő. Ez a forrásnyelvű szövegben is pontosan benne van az „Ich glaube“ tagmonddal. Turóczi-Trostlernél viszont nincs így. Lehet, esztétikailag-prozódiaailag dallamosabbnak hatnak a „sodorja” kifejezés amphibrachys-lábai, amelyek egyébként a hosszú „ú”-val írott Szabó Lőrinci „nyel – úgye? –” szintagmát is tartják, mégis vesztett valamit a vers.

Mit vesztett? Ez az „ugye?” nemcsak más, mint az „Ich glaube“, vagy a Hárs Ernő-féle „így tartja a monda” (HEINE 1983, 39), valamint a Rába György-féle „én azt hiszem” (RÁBA 1972, 132), hanem sokkal több is, ugyanis önreflexívvé teszi az olvasói percepciót. Kizökkenti olvasásából a befogadót, ezzel mintegy markánsabban fejezi ki a feltételeességet, olvasáselméleti perspektívából egyfajta kívül helyezkedést tesz lehetővé. Minden túlzás nélkül – a határozott műnemi eltéréseket persze szem előtt tartva – azt is mondhatnánk, hogy Szabó Lőrinc a brechti elidegenítő hatással dolgozik (Verfremdungseffekt), mely által jelen esetben nem a néző (Zuschauer), hanem az olvasó (Leser) beleélését, illúzióját töri meg.¹³ És valóban: az „ugye?” az elbeszélő történet reflexióját szolgálja. A kérdő partikula megszólít, elfordít a narrációtól, és az olvasót veszi célba, ezzel pedig egy olyan költői és írói beszédmód-hagyományba illeszti a verset, mely egyszersmind

¹² Magát a témát Ruttkay Helga vetette fel a vers egy újabb szövegkiadásának kézirat-előkészítésekor, ezért fordult kérdésével Kabdebó Lóránt Madl Antalhoz, és kerestette ki Kemény Arankával a variánsokat.

¹³ Brecht színházelméleti munkásságában először a legtisztábban 1936-ban fejtette ki nézeteit az epikus színházról (BRECHT 1963).

romantikus és modern. És ebben találhatóak meg azok a sajátságok, melyekre úgy hivatkozik az irodalomtudomány, hogy „romantika a modernség hullámában” vagy vice versa „a romantika mint a modernség előfutára”. 1951-et írunk, amikor egy modern költő egy romantikust fordít. Nemcsak az epikus színház elmélete határozza meg mindennek jelentőségét, de – a másik oldalról – több mint egy évszázaddal korábban a német romantika programjában kifejtett Universalpoesie-vel szembeni elvárások is.¹⁴

Heine *Buch der Lieder* kötetében ráadásul nem egy vers van, amelyben a lírai én kizökkenti az olvasót „illúzióban levéséből”. Ilyen például a *Junge Leiden (Ifjúkori szenvedések)* szonettjeinek első darabja. Ennek struktúrája – a metafikció tekintetében – hasonló a szóban forgó verséhez. Ez egy pimasz leányról szól, akit a beszélő ugyancsak emlékezetből fest meg, a harmadik versszakban pedig kiszól az olvasóhoz:

Hörst du wie mir im Kopf das Märchen klinget?
Und wie das Liedchen sammet ernst und schaurig?
Und wie das Mägdlein kichert, leise, leise?
(HEINE 1975, 123–124.)¹⁵

Az *E szirten épül* kezdetű, a *Verschiedene (Különfélék)* című ciklusban szereplő alkotás ismételten harmadik strófája – éppen Szabó Lőrinc fordításában – így hangzik:

Ezer nyelvével zendíti
Isten – hallod? – a tengert!
Ezer istenfénnyel az éj
– látod? – mennyire megtelt! (HEINE 2002, 578–579.)¹⁶

Fontos kiemelni, hogy a „hallod?” és a „látod?” közbevetett, a befogadót célzó kiszólások a forrásnyelvi szövegben szintaktikailag gondolatjellel nem közbevetettek, partikulárisak, hanem egyszerűen kérdő modalitású beékelés nélküli szintaxissal rendelkező mondatok: „Hörst du den Gott im finstern Meer?” (HEINE 1983, 34). Ahogyan *A Loreley* forrásnyelvi szövege esetében is.

Szabó Lőrinc *A Loreley* utolsó versszakában „átírta” a költeményt. Úgy írta át, hogy az még Heine maradjon, vagy még inkább Heine legyen. Nem a forrásszövegből indult ki, hanem a forrásnyelvi kulturális beágyazottságot bontotta

¹⁴ A német romantika programjában az Universalpoesie jelentése nem merül ki a költészetben, l. például Schlegel 116. fragmentumát (SCHLEGEL 1967, 182.).

¹⁵ E versnek nem találtam magyar változatát, ezért saját fordításomban közlöm: Hallod, hogy szól a mese fejemben?/ És hogy a dal egyben komoly és félelmes?/ S a leánya hogy kuncog csendesesen, csendesesen?

¹⁶ Németül: „Hörst du den Gott im finstern Meer?/ Mit tausend Stimmen spricht er./ Und siehst du über unserm Haupt/ Die tausend Gotteslichter?” (HEINE 1983, *Auf diesem Felsen...*, 34.).

meg, hogy a benne lévő tradíció meghatározta gondolati-kulturális magot a magyar versbe újraágyazhassa. Ez a gondolati mag Gideon Toury „valamiféle magja” (TOURY 1985, 16–41.), Gadamernél pedig az, amikor „a szó háttérbe vonul” (GADAMER 1991, 17–43.),¹⁷ hogy a szó önprezenciája (Selbstpräsenz) megmutatkozhasson.¹⁸

Hogy ez az „ugye?” nem pusztán az „öntudatlan” költői-műfordítói rutinból, *horribile dictu* slendriánságból származó eseti fordítás, azt már az előzőekben felfejteni igyekeztem, arról nem is szólva, hogy Szabó Lőrinc műfordításait célzatosan többször átdolgozta, azokat minden alkalommal ízlésének, költői korszakának, beszédmódjának megfelelően tudatosan transzformálva.¹⁹ Egy bizonyító erejű „filológiai leltre” is rábukkantam: Szabó Lőrinc saját *Neue Gedichte* című gót betűs Heine-kiadásában szerepel egy vers, melynek kezdősora „Es erklingen alle Bäume“. E négy versszakos költeménynek utolsó strófája:

Nein, in meinem eignen Herzen
Sitzt des Walds Kapellenmeister,
Und ich fühl, wie er den Takt schlägt,
Und ich glaube, Amor heißt er.²⁰

A vers szövegében egy helyütt található bejegyzés, amely egy ceruzás aláhúzás, mégpedig éppen az „ich glaube“ szintagma padlójaként. Szabó Lőrinc ismerte a német romantikus program sajátosságait, s így applikálta fordításába ezt a modális partikulát, ezzel pedig a heinei romantika archetípusát is szintetizálta benne. A jelenség maga nem is annyira meglepő, ha Kabdebó Lóránt az *Örök Barátaink* első

¹⁷ Bár Gadamer tanulmányában a szó önprezenciájának megmutatkozása során nem az eminens szövegekről beszél, mondanivalónk szándékát mégis híven tükrözi a terminus. (Hévízi Ottó fordításában: önprezentáció. Ez azonban nem annyira szerencsés jelentésbeli ekvivalense a Selbstpräsenz [„ön-jelenlét”] értelmének.)

¹⁸ Nem ez az első példa, hogy Heinéval ilyet tesznek: Babits a *Lyrisches Intermezzo*-beli *Es liegt der heiße Sommer* kezdetű Heine-költemény fordítása során nem a babitsos, a saját fordítási stratégiáit alkalmazza, mely köztudottan Kosztolányi szabadelvű stratégiáinak az ellentéte, hanem – éppen „Kosztolányi-stílusban” – új verset ír. A forrásnyelvi szöveg első versszaka: „Es liegt der heiße Sommer/ Auf deinen Wängelein;/ Es liegt der Winter, der kalte./ In deinem Herzchen klein“. Második versszaka: „Das wird sich bei dir ändern,/ Du Vielgeliebte mein!/ Der Winter wird auf den Wangen,/ Der Sommer im Herzen seyn“ (HEINE 1983, *Es liegt...*, 181). Babits fordításában az első versszak: „A hajad olyan fekete,/ a ruhád oly fehér;/ az ifjuság ígérete/ az étellel felér“. A második versszak: „Ó, csal az ember élete!/ Ki tudja, mi nem ér?/ Ruhád is lesz még fekete/ hajad is lesz fehér...“ (BELIA 1982², 519.). Látjuk, e vers nem fordítás, inkább Heine ihlette Babits-költemény.

¹⁹ Például Omar Khajjám alkotásainak fordítása során is így járt el.

²⁰ Kiemelés tőlem: B. L. Szabó Lőrinc saját kötetében (HEINE o. J., 16–17.). A kötet a Szabó Lőrinc Füzetek 6. kötetében a 2605-ös tétel (fellelhetősége Szabó Lőrinc könyvtárban: 005030004), 1. BUDA 2004–2005, 146. (kritikai kiadásban: HEINE 1983, *Es erklingen...*, 15.).

gyűjteménye kapcsán megjegyzett gondolatára utalunk. Jelesül, hogy Szabó Lőrinc ebben az időben „az *Egy téli bodzabokorhoz* címzett vers esetében felfedezett alkotói módszer segítségével rostálja végig korábbi műfordításait, és az ekkor kialakított stílusformálás ad példát számára a fordítások átdolgozásában”. A költő itt kezdi el a gyakorlatban működtetni és megújítani a versben megalkotott poétikai szintézist, ezzel mintegy azt beleszöve a világlírába is (KABDEBÓ 1992, 129–130). Minderre tíz évvel, 1951-ben jelenik meg a *Heine válogatott versei* című antológia, mely – ahogyan már azt *ugye* jeleztük – Szabó Lőrinc első *Loreley*-fordítását is tartalmazza.

BIBLIOGRÁFIA

BELIA 1982²

BELIA György (vál., jegyz. és utószó): *Babits Mihály összegyűjtött versei*. Szépirodalmi, Budapest, 1982² (Babits Mihály Művei).

BODI 1951

BODI László: *Heinrich Heine*. Közoktatásügyi Kiadóvállalat, Budapest, 1951.

BRECHT 1963

BRECHT, Bertold: *Schriften zum Theater*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1963.

BUDA 2004–2005

BUDA Attila: „Olvasva fogok meghalni”. In: BUDA Attila (szerk.): *Szabó Lőrinc Könyvtára. II. Külföldi szerzők művei*. Kabdebó Lóránt, Miskolc, 2004–2005. (Szabó Lőrinc Füzetek, 6.)

BURKE 2008

BURKE, Edmund: *Filozófiai vizsgálódás a fenségesről és a szépről való ideáink eredetét illetően* (Ford. Fogarasi György). Magvető, Budapest, 2008.

FEJTŐ 1998

FEJTŐ Ferenc: *Heine*. Múlt és Jövő, Budapest, 1998.

GADAMER 1991

GADAMER, Hans Georg: Szöveg és interpretáció (Ford. Hévízi Ottó). In: BACSÓ Béla (szerk., utószó): *Szöveg és interpretáció*. Cserépfalvi, Budapest, 1991, 17–43.

HEINE o. J.

HEINE, Heinrich: Es erklingen alle Bäume. In: Uő.: LACHMANN, Otto F. (Hrsg.): *Neue Gedichte*. Philipp Reclam, o. J., Leipzig, 16–17. (Universal-Bibliothek, 2241)

HEINE 1827

HEINE, Heinrich: *Buch der Lieder*. Hoffmann und Campe, Hamburg, 1827.

HEINE 1898

HEINE, Heinrich: *Dalok könyve* (Ford. Endrődi Sándor). Athenaeum, Budapest, 1898.

HEINE 1951

HEINE, Heinrich: A Loreley. Ich weiss nicht, was soll es bedeuten... (Ford. Szabó Lőrinc). In: *Heine válogatott versei* (szerk. VAS István). Szépirodalmi, Budapest, 133.

HEINE 1956

HEINE, Heinrich: *A Lorelei* (Ford. Szabó Lőrinc). In: KARDOS László–TRENCSÉNYI-WALDAPFEL Imre (szerk.): *A világirodalom a XIX. században*. Budapest, Tankönyvkiadó, Budapest, 1956. (Világirodalmi antológia, 4.)

HEINE 1958

HEINE, Heinrich: A Loreley. Ich weiss nicht, was soll es bedeuten... (Ford. Szabó Lőrinc). In: Uő.: *Versek* (szerk. RÓNA Ilona). Új Magyar Könyvkiadó, Budapest, 1956, 39–40.

HEINE 1958

HEINE: Loreley. Ich weiss nicht, was soll es bedeuten (Ford. Szabó Lőrinc). In: SZABÓ Lőrinc: *Örök barátaink II. A költő kisebb lírai versfordításai*. Szépirodalmi, Budapest, 1958, 66–67.

HEINE 1960

HEINE: A Loreley. Ich weiß nicht, was soll es bedeuten... (Ford. Szabó Lőrinc). In: Uő.: *Versek és prózai művek I. Versek* (Vál., szerk. és bev. Turóczi-Trostler József, jegyz. Madl Antal). Európa, Budapest, 1960. (A világirodalom klasszikusai)

HEINE, 1975

HEINE, Heinrich: Im Hirn spukt mir ein Märchen wunderfein. In: Uő.: *Historisch-Kritische Gesamtausgabe der Werke. Buch der Lieder* (Hrsg. WINDFUHR, Manfred, Bearb. GRAPPIN, Pierre). Hoffmann und Campe, Hamburg, Bd. 1, 1975, 123–124.

HEINE, 1975

HEINE: Loreley. In: Uő.: *Historisch-kritische Gesamtausgabe der Werke. Buch der Lieder* (Hrsg. WINDFUHR, Manfred, Bearb. GRAPPIN, Pierre). Hoffmann und Campe, Hamburg, Bd. 1, 1975.

HEINE 1983

HEINE, Heinrich: A Loreley (Ford. Hárs Ernő). In: HÁRS Ernő: *Árnyak a barlang falán. Válogatott műfordítások*. Európa, Budapest, 1983, 39.

HEINE 1983

HEINE, Heinrich: Auf diesem Felsen bauen wir. In: Uő.: *Historisch-Kritische Gesamtausgabe der Werke. Neue Gedichte* (Hrsg. WINDFUHR, Manfred–GENTON, Elisabeth). Hoffmann und Campe, Hamburg, Bd. 2, 1983, 34.

HEINE 1983

HEINE, Heinrich: Es erklingen alle Bäume... In: Uő.: *Historisch-Kritische Gesamtausgabe der Werke. Neue Gedichte* (Hrsg. WINDFUHR, Manfred–GENTON, Elisabeth). Hoffmann und Campe, Hamburg, Bd. 2, 1983, 15.

HEINE 1983

HEINE, Heinrich: Es liegt der heiße Sommer. In: U.: *Historisch-Kritische Gesamtausgabe der Werke. Buch der Lieder* (Hrsg. WINDFUHR, Manfred–GENTON, Elisabeth). Hoffmann und Campe, Hamburg, Bd. 2, 1983, 181.

HEINE 1992

HEINE, Heinrich: *Leben und Werk* (Hrsg. STEINBACH, Dietrich). Ernst Klett, Stuttgart, 1992.

HEINE 1994

HEINE, Heinrich: *Die romantische Schule*. Kritische Ausgabe (Hrsg. Helga WEIDMANN). Stuttgart, 1994.

HEINE 1997

Heine-dalosknyv (Ford. Nmeth Istvn Péter). Jzsef Attila Vrosi Knyvtr, Tapolca, 1997.

HEINE 2000

HEINE, Heinrich: A Loreley (Ich weiss nicht, was soll es bedeuten) (Ford. Szab Lrinc). In: HALASI Zoltn (vl., szerk. s jegyz.): *Német kltk antolgija*. Magyar Knyvklub, Budapest, 2000, 187.

HEINE 2002

HEINE, Heinrich: E szirten pl... (Ford. SZAB Lrinc). In: SZAB Lrinc: *rk Bartaink. A klt kisebb lrai versfordtsai, II* (gond. Kabdeb Lrnt–Hornyi Kroly, tan. Kabdeb Lrnt, utsz Szab Lrincn). Osiris, Budapest, 2002, 578–579.

HEINE 2002

HEINE: Loreley. Ich weiss nicht, was soll es bedeuten (Ford. SZAB Lrinc). In: SZAB Lrinc: *rk Bartaink. a klt kisebb lrai versfordtsai, II* (gond. Kabdeb Lrnt–Hornyi Kroly, tan. Kabdeb Lrnt, utsz Szab Lrincn). Osiris, Budapest, 2002, 66–67.

HÖHN 1987

HHN, Gerhard: *Heine-Handbuch. Zeit, Person, Werk*. J. B. Metzlerische Verlagsbuchhandlung, Stuttgart, 1987.

KABDEBÓ–HORÁNYI 2008

KABDEBÓ Lóránt–HORÁNYI Károly (gond.): *Vallomások: Naplók, beszélgetések, levelek*. Osiris, Budapest, 2008, 64–65.

KABDEBÓ 1980

KABDEBÓ Lóránt: *Az összegezés ideje. Szabó Lőrinc 1945–1957*. Szépirodalmi, Budapest, 1980, 502.

KABDEBÓ 1992

KABDEBÓ Lóránt: „A magyar kltzet az n nyelvemen beszél”. *A kései Nyugat-lra összegződése Szabó Lőrinc kltzetben*. Argumentum, Budapest, 1992. (Irodalomtörténeti Füzetek, 128.)

KANT 2003

KANT, Immanuel: *Az tler kritikája* (Ford. Papp Zoltán). Osiris, Budapest, 2003. (Sapientia Humana)

RÁBA 1972

RÁBA György: *Szabó Lőrinc*. Akadémiai, Budapest, 1972.

SCHLEGEL 1967

SCHLEGEL, Friedrich: *Charakteristiken und Kritiken (1796–1801)* (Hrsg. BEHLER, Ernst). o. Vg., München–Paderborn–Wien–Zürich, Bd. 2, 1967.

TOURY 1985

TOURY, Gideon: A Rationale for Descriptive Translation Studies. In: *The Manipulation of Literature. Studies in Literary Translation*. Croom Helm, London–Sydney, 1985, 16–41.